

Yazar/Author

Oğuz ŞİMŞEK*

Makale Adı/Article Name

Türk Dünyası'nın Kapısı: Dilucu Yöresi

The Gate of the Turkish World: Dilucu Region

Öz

Türkiye ile Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Bölgesi arasında kara köprüsü olan Dilucu yöresi, stratejik açıdan önemli bir konuma sahiptir. Bölge, tarih boyunca birçok devletin yönetimi altında kalmıştır. Bölgenin taşıdığı önemi Kurtuluş Savaşı yıllarında gören ülkenin kurtarıcı ve kurucu kadrosu, Anadolu'nun işgal edilmeye çalışıldığı zor bir dönemde bile bağımsızlık mücadelesini doğudan başlatmış, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile doğu sınırlarımızı garanti altına almışlardır. Türkiye ile Nahcivan arasında ortak kara sınırı sağlanmış, Türkiye'nin garantörlüğü altında güvenliği teminat altına alınarak, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda, bölgede yaşanan asayiş sorunları giderilmiş ve sınırlarımızda gerekli düzenleme yapılmıştır. 21. Yüzyılın ilk çeyreğinde yeni siyasi blokların oluştuğu bir dönemde, Türk devletleri bir çatı altında toplanarak Türk Konseyi'ni kurmuşlardır. Bu konsey ülkeleri arasında ulaşım daha da önemli hale gelmiştir. Bu makalede Türk Dünyası ile Türkiye arasında bağlantı sağlayan, Dilucu yöresinin, coğrafi, tarihi ve jeopolitik özellikleri incelenirken aynı zamanda bu yöredeki sınırlarımızın tespit edildiği tarihi süreç ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Dilucu, Iğdır, Nahcivan, Türkmençay

Abstract

Dilucu region, which is a land bridge between Turkey and the Nakhchivan Autonomous Region of Azerbaijan, has a strategically important location. The region has been under the rule of many states throughout history. The savior and founding staff of the country, who saw the importance of the region during the years of the War of Independence, started the struggle for independence from the east even in a difficult period when Anatolia was tried to be occupied, and they guaranteed our eastern borders with the Moscow and Kars Treaties. A common land border has been established between Turkey and Nakhchivan, and it has been accepted that Azerbaijan is an integral part of it, by guaranteeing its security under the guarantor of Turkey. In the first years of the establishment of the Republic of Turkey, the security problems in the region were resolved and necessary arrangements were made in our borders. At a time when new political blocs were formed in the first quarter of the 21st century, Turkish states gathered under one roof and established the Turkic Council. Transportation between these council countries has become even more important. In this article, while examining the geographical, historical and geopolitical features of Dilucu region, which provides a connection between the Turkish World and Turkey, the historical process in which our border in this region was determined is revealed.

Keywords: Turkish World, Dilucu, Iğdır, Nakhchivan, Turkmençay

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları yirminci yüzyılın başında çizilmiştir. Sınırlar belirlenirken savaş meydanlarında kazanılan zaferlerden sonra masa başlarında tekrar mücadeleler verilmiş ve bu günkü mevcut durum ortaya çıkmıştır. Aslında daha önceki yüzyıldan başlayan bu savaşlar yirminci yüzyıla gelindiğinde var olma-yok olma mücadelesine dönüşmüş ve son kale olan Anadolu toprakları üzerine kadar gelip çatmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle üç kıtada hüküm süren Türk Milleti, Anadolu yarımadası üzerinde küçük bir toprak parçası üzerine sığdırılmak istenmiştir. Ancak bu oldubitti karşısında, milli sınırlar içerisinde hem varlığını korumak hem de yeni oluşan dünya düzeni içerisinde yer alabilmek için kurtuluş ve bağımsızlık savaşına ihtiyaç duyulmuştur.

Bu şartlar içerisinde Türk Devleti'nin, doğudaki İran sınırında bazı düzenlemeler dışındaki bütün sınırları, yirminci yüzyılda yapılan antlaşmalarla yeniden belirlenmiştir. Bu sınırlar sadece komşu olduğu ülkeler ile egemenlik sahalarını sınırlamıştır. Sınırlarının diğer tarafındaki bölgelerde milyonlarca Türk kalmıştır. Yaşadığımız yüzyıla gelindiğinde bir taraftan ülkeler arasındaki ekonomik, kültürel ve diğer alanlarda ilişkilerin, sınırlardaki gümrüklerin kaldırılması ile sonuçlanırken, diğer taraftan ülkeler arası rekabet, savaşlar, ülke içi sorunların ortaya çıkardığı göç, sığınmacı, mülteci gibi olaylar sınırların varlığını, korunmasını ve güvenliğini ön plana çıkarmaktadır. Bulduğu coğrafyadaki gelişmeler, Türkiye için sınırların güvenliğini, kontrolünü ve fonksiyonunu çok önemli bir hale getirmiştir.

Türkiye doğusunda yaklaşık yetmiş yıl Sovyetler Birliği'ne dâhil olan ülkelerle komşu olmuştur. Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin farklı askeri bloklarda yer almasından dolayı, bu blok ülkeleri ile 1990 yılına kadar başta kültürel ve ekonomik olmak üzere birçok alanda bağlantı ve işbirliği istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Birliğin 1991 yılında dağılmasıyla, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk Devletleri bağımsızlığını kazanmıştır. Ancak Sovyetler döneminde sınırlarımızın gerisindeki gelişmeler, sınır bölgelerinde yaşanan demografik hareketlilikler ve değişiklikler bağımsızlığını yeni kazanan bu ülkeler ile olan karayolu bağlantısında bazı sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Türkiye ile bu bölgedeki ülkeler arasında karayolu bağlantılarından birisi de yirmi beş kilometre uzunluğa ve ortalama üç kilometre genişliğe sahip Iğdır-Dilucu Ovası üzerinden sağlanmaktadır. Dilucu Ovası üzerinden Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Bölgesi ile on sekiz kilometrelik sınır, çok kısa olmasına rağmen Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri için hayati önem taşımaktadır.

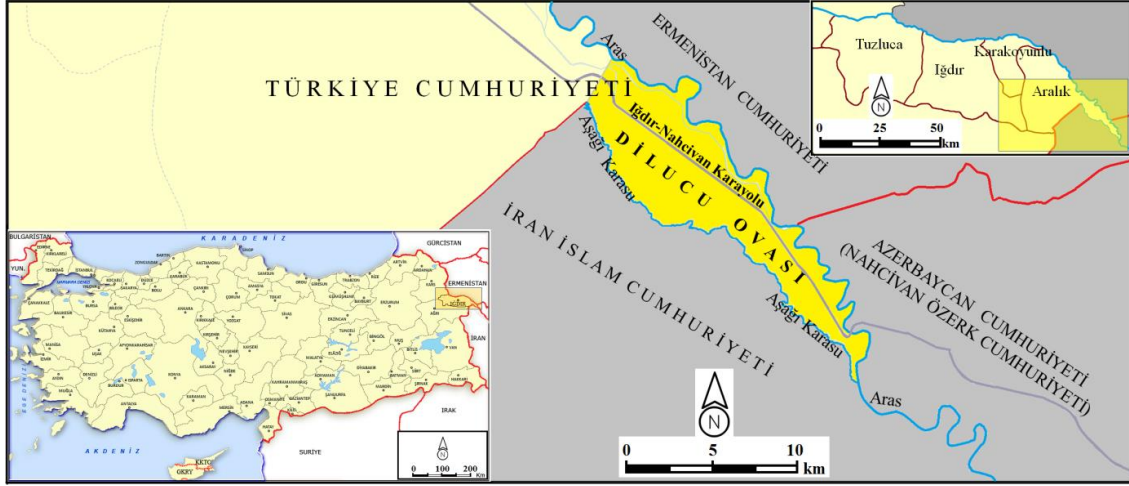
Amaç ve yöntem

Türkiye'nin en doğu uç noktasını oluşturan Dilucu Ovası (Yöresi)'nin coğrafi konumu, genel coğrafi özelliklerini açıklayarak bu yörenin Türkiye ve Türk dünyası açısından önemi vurgulanmak istenmektedir. Bu özelliklerini ortaya koyarken Dilucu yöresi ve çevresinde tarihi süreç, bölgede kurulan devletlerin hâkimiyet çabaları, meydana gelen siyasi olaylar ve burası ile birlikte ülkemizin doğu bölgesinde sınırların belirlenmesi kronolojik bir sırayla verilmeye çalışılmaktadır.

1. Coğrafi Konum ve Sınırları

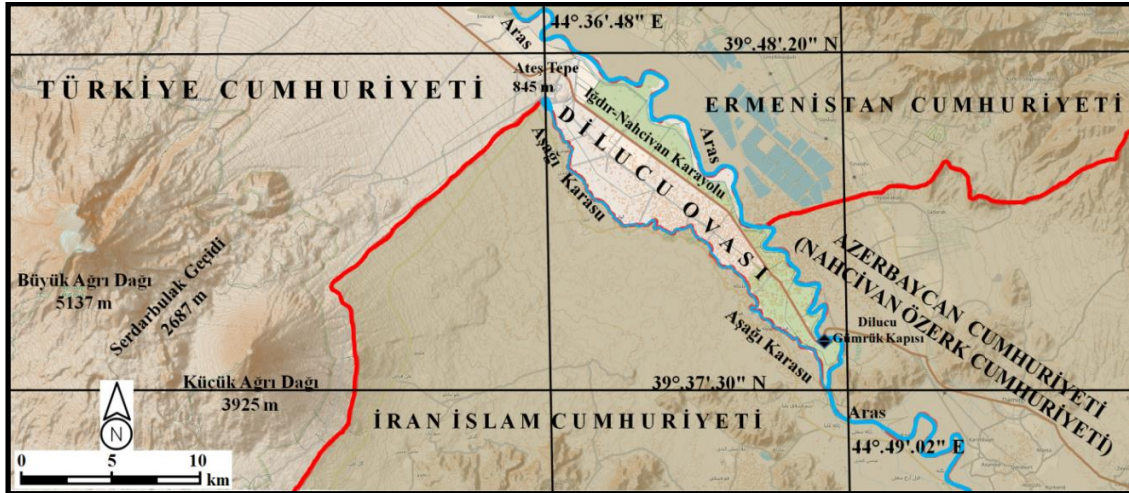
Dilucu Ovası veya diğer adıyla Dilucu yöresi, Iğdır ili, Aralık ilçesi sınırları içerisinde, Türkiye'nin doğudaki en uç noktasını oluşturmaktadır. 39°.37' - 39°.48' Kuzey (N) enlemleri ve 44°.36' - 44°.49' Doğu (E) boylamları arasında, Kuzeybatı-Güneydoğu (NW-SE) doğrultusunda uzanmakta ve yaklaşık 90 km² alana sahiptir. Dilucu'nun kuzey sınırını oluşturan Aras Irmağı,

aynı zamanda Türkiye'nin Ermenistan ve Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Yönetimi ile arasındaki sınırını çizmektedir. Batısında bulunan Ateş Tepe (850 m), Doğu İğdir Ovası'ndan ayırmakta, güneyinde yer alan Aşağı Karasu Çayı ise, Türkiye Cumhuriyeti ile İran İslam Cumhuriyeti arasında sınır oluşturmaktadır. Bu alan içerisinde kabaca üçgen şeklinde uzanan Dilucu dört ülkenin aynı yerde birbirine en fazla yaklaştığı bir konumda yer almaktadır (Harita 1).

Harita 1. Dilucu Ovasının Coğrafi Konumu

Dilucu Ovası; kuzeybatı başlangıç bölgesinde Ateş Tepe'nin bulunduğu yerde yaklaşık 3,5 km genişliğe sahiptir. Orta bölümünde 7,6 km'ye kadar genişlerken, güneydoğuya gidildikçe daralmaktadır. Dilucu Sınır Kapısı'nın bulunduğu yerde 870 m, en uç noktada ise 250 m genişliğe sahiptir. Alanın uzunluğu ise yaklaşık 25 km'dir (Harita 2).

Harita 2. Dilucu ve çevresinin Uydu Görüntüsü (Garmin-Topografik Haritaları'ndan Düzenlenmiştir).

2. Doğal, Beşeri ve Ekonomik Çevre özellikleri

İğdir Ovası ile onun doğu uzantısı olan Dilucu Ovası ve çevresinde, en yaşlı formasyon, Birinci Jeolojik Zaman'a aittir. Genellikle Karbonifer Devri'nde oluştuğu kabul edilen bu sedimenter kayaç katmanları, Dilucu Ovasının sekiz kilometre batısında yer alan Ortaköy ve Yukarıçiftlik köyleri arasındaki kesimde, yaklaşık 1 km² den az bir yer kaplayan Kireçtepe dolaylarında rastlanmaktadır (D.S.İ. 1976: 25). Dilucu'nun kuzeybatısında, yani Doğu İğdir Ovası'nın güneydoğusunda mostra veren gre, konglomera ve konglomeratik kum taşlarından meydana gelen Oligosen serisi görülmektedir. Bölgede Üst Pliyosen, doğuya doğru alüvyon

altına dalmaktadır. Kuaterner'in altında kalan Üst Pliyosen gri ve kahverengi killerden oluşmuştur. Çoğunlukla 150-250 m derinliklerde yer alır (D.S.İ. 1976: 1, 5-7).

Ova tabanında, en yeni oluşum Aras Irmağı'nın taşıyıp biriktirdiği Kuaterner ve daha yeni oluşumlu alüvyonlarla örtülüdür. Bu alüvyonlar, yer yer volkanitlerle ara tabakalı olarak bulunurlar. Kuaterner çökellerin başlıca elemanlarını kil, kum ve çakıllar oluşturur (Güner, 1990: 9).

Bölgenin güneyinde çok geniş bir alanda bazaltlar yayılmıştır. Dilucu'nun batısındaki Ateş Tepe'de (850 m) mostra verirler. Ayrıca, Büyük Ağrı Volkanı'nın (5137 m) çıkardığı lavlar güneyden kuzeye yani Aras Irmağı'na doğru Taşburun Köyü yakınlarına kadar kilometrelerce ilerleyerek, Iğdır Ovasını; Batı ve Doğu Iğdır Ovası olarak ikiye ayırmıştır. Dilucu Ovası'nın batısında yer alan ve Doğu Iğdır Ovası'ndan ayıran Ateş Tepe çevresindeki bazaltlar Küçük Ağrı Volkanı'nın parazit konisi olan bu tepeden püskürmüştür. Bazalt serileri Pliyosen çökelleri içinde değişik seviyeler halinde uzanmaktadır. Bu durum Ağrı ve Alagöz dağlarının değişik zamanlardaki faaliyetini gösterir (D.S.İ. 1970: 17).

Ofiyolitik temel, Mezozoik sonu veya Tersiyer başında Alp Orojenezi'nin etkisiyle yükselerek su üstüne çıkmış, sahanın güneyi bu şekilde yükselirken kuzeyde bugünkü ova tabanı Oligosen sonuna kadar çökmeye devam ederek denizel Eosen ve Oligosen tortulları çökelmiştir. Oligosen sonundaki yükselmelerle de saha kara haline gelmiştir. Oligosen, Pliyosen altında gömülü ve onunla diskordanslıdır. Saha, Miyosen'de kara halinde olduğundan stratigrafik bir boşluk vardır. Pliyosen'de yeniden başlayan alçalma sonucu oluşan süpsidans havzasında kalın Pliyosen tortullar birikmiştir. Pliyosen'den itibaren görülen ve Kuaterner'de devam eden genç tektonizma sonucu, havzanın güneyinde oluşan doğu-batı yönündeki faylanmalarla volkanizma başlamıştır. Böylece kalın piroklastikler ve lav örtüleri ovanın güneyini kaplamıştır. Üst Pliyosen'den sonra kara haline geçen sahada, genç epirojenik hareketler devam etmiştir. Bu devrede kalınlığı 200 m'yi bulan alüvyonlar oluşarak ova bugünkü durumuna gelmiştir. Dolayısıyla ova, köken bakımından hem alüvyial dolgulu çöküntü ovası, hem de süpsidans havza niteliği taşımaktadır (Ardos, 1984: 36).

Dilucu Ovası'nda, kuzey tarafından Aras Irmağı, güney tarafından ise Aşağı Karasu Çayı ile sınırlandırıldığı için, yer yer sulak alanlar görülmektedir. Ortalama yükseltisi batı bölümünde 810 m iken en uç nokta olan Aşağı Karasu Çayı'nın Aras Irmağına katıldığı yerde 795 m'ye kadar düşmektedir. Tamamen düz ve engebesiz yüzeyden oluştuğu için Aras Irmağı geçmiş dönemlerde (özellikle ilkbahar aylarında) yatağından taşıp ova içerisinden akarak, alüvyonlarla kaplanmasına yol açmıştır. Ayrıca genel olarak eğimin az olması ve taban suyu yükselmelerine bağlı olarak bataklık alanlar da oluşmuştur.

Dilucu ovası ve çevresinde Karasal İklim şartları hüküm sürmektedir. Iğdır Meteoroloji Müdürlüğü ile yaklaşık 14 yıl rasat yapan D.Ü.Ç. Meteoroloji İstasyonu verilerine bakıldığında; yörede ortalama sıcaklık değeri 12,8 °C dir. Kış mevsiminde ortalama -0,4 °C, yaz mevsiminde ise 25,5 °C olmaktadır. Iğdır Ovası ve çevresi ülkemizin en az yağış alan kurak bölgeleri arasında yer almaktadır. Iğdır'da ortalama yıllık yağış miktarı metrekaresine 257,6 mm olurken bu miktar doğuya gidildikçe azalmakta ve Dilucu Ovası'nda 229,0 mm'ye kadar inmektedir (Güner, 1992: 20-48).

Dilucu Ovası'nı çevreleyen önemli akarsular; Aras Nehri, Aşağı Karasu ve Orta Karasu Çayları'dır. Sadece bu yörenin değil aynı zamanda Doğu Anadolu Bölgesi'nin de önemli akarsularından olan Aras Irmağı, Iğdır Ovası ve çevresini dış drenaja bağlamakta, Iğdır

Ovası'yla birlikte Dilucu Ovası'nın kuzey ve doğu sınırını çizmektedir (Güner vd. 2016: 985-1004; Saraçoğlu, 1990: 281-284).

Aras Irmağı; kuzeyde Dilucu Ovası'nın başladığı yerden itibaren 22 km boyunca Türkiye-Ermenistan sınırını, bu sınırın bittiği yer olan Orta Karasu Çayı'nın Aras Irmağı'na katıldığı yerden, Aşağı Karasu Çayı'nın, Aras'a katıldığı, aynı zamanda Türkiye-İran sınırının başladığı yere kadar da 18 km Türkiye-Azerbaycan (Nahcivan Özerk Bölgesi) sınırını çizmektedir. Burası Türkiye'nin doğuda en uç noktasını oluşturmaktadır.

Aras Irmağı taşkınlar yaparak Iğdır Ovası ile birlikte Dilucu Ovasının bulunduğu alanların sular altında kalmasına yol açtığından, taşkınları önlemek amacıyla 1970 yılından sonra sedler yapılmıştır. D.S.İ. tarafından ırmağın sınırlarımız içinde kalan kıyısı boyunca 60,9 km. uzunluğunda, yüksekliği 1,3 m, genişliği ise 4 m kadar taşkın koruma seddi yapılarak, bu taşkınların önüne geçilmiştir (Güner, 1990: 51).

Dilucu Ovası'nın güney sınırı boyunca uzanan Aşağı Karasu Çayı aynı zamanda İran ile olan sınırımızı da çizmektedir. Dilucu Ovası'nın kuzeybatı kesiminde TİGEM ve Süreyya Çeşmesi'nin² bulunduğu alandan yüzeye çıkan kaynaklarla beslenir. Yaklaşık olarak 25 km sınır boyunca akmaya devam eden akarsu, Türkiye-İran sınırının başlangıç noktasında Aras Irmağı'na katılır.

Aşağı Karasu Çayı; güneydoğuda birçok menderesler yaparak oldukça derin bir yatak içerisinde akmaktadır. Eğimi çok az olup, (% 0,2-4), hemen hiç taşkın yapmaz. Suları berrak olup, etrafı çok sık sazlarla kaplıdır. Bazı yerlerde sazlar bataklıklar oluşturmuştur. Çayın akımı çok az değişmekte olup; yıllık ortalama akımı, 5 m³/sn olarak ölçülmüştür (D.S.İ. 1976: 3, 41).

Dilucu Ovası'nın diğer önemli akarsuyu Orta Karasu Çayı'dır. Doğu Iğdır Ovası'nın güneyinde Bulakbaşı, Yazlık ve İslamköy köyleri arasında; Ağrı Dağı'nın kuzey yamaçlarından beslenen bazalt çatlaklarındaki kaynaklardan (Gürgüre Kaynağı) doğar. Doğu Iğdır Ovası'nın güneyinde akan bu çay, Hıdırlı mezarı yakınlarında kollara ayrılarak bir "örgülü drenaj" şeklini alır (Alım, 1998: 32). Ana kollarından birisi Aşağıçamurlu köyü yakınlarından geçerek kuzeyde akarken, güney kolu Aşağıtopraklı ve Saraçlı köyleri hizasından geçer. Bütün kollar Aralık ilçe merkezinin kuzeyinde birleşirler. Orta Karasu 1969 yılından önce Ateştepe (845 m) kuzeyinden geçerek Dilucu Ovası içerisinde, Aras Irmağı'na paralel uzanarak Nahcivan sınırının başladığı yerden Aras Irmağı'na katılıyordu. Ancak 1968-1969 yıllarında D.S.İ.'nin yaptığı, Ateştepe'nin güneyinden geçen bir boşaltım kanalı vasıtasıyla Aşağı Karasu Çayı'na bağlanmıştır. Böylece boşaltım kanalı; geçtiği arazinin drenajını sağlamış; hem de Orta Karasu Çayı'nın, Aras Irmağı'na döküldüğü ağız kesimi kapatılarak bu kesimdeki setlerin aşkınlara tam olarak engel olabilmesi mümkün kılınmıştır (D.S.İ. 1970: 3, 38).

Dilucu Ovası'nda, 1953 yılında Devlet Üretme Çiftlikleri (DÜÇ) Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak Iğdır Devlet Üretme Çiftliği adıyla işletme kurulmuştur. 1983 yılında Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlanarak, Kâzım Karabekir Tarım İşletmesi (KKTİ) adını almıştır (Alım-Şimşek, 2002: 133). Ovanın tamamı tarım işletmesinin faaliyet alanına devredilmiş ve büyükbaş ile küçükbaş hayvan üretimi yapılmaktadır. Ova, hayvancılık faaliyeti için mera olarak kullanılmakta, tarımsal faaliyetler için ayrılan alan oldukça sınırlıdır. Tarım için ayrılan alanlar genellikle yem bitkileri (yonca, korunga) ekimi için kullanılmaktadır.

¹ Süreyya Çeşmesi, Iğdır-Aralık İlçesi, Kazım Karabekir Tarım İşletmesi sınırı içerisinde, Türkiye-İran sınırı sıfır noktasında yer alır. 1956 yılında İran Şahı Rıza Pehlevi'nin eşi Prenses Süreyya'nın bölgeyi ziyareti sırasında burada yer alan kaynağı beğenmesi üzerine İran Şahı tarafından yaptırılan çeşmenin adıdır.

3. Dilucu Yöresi ve Çevresinde Tarihi Süreç

“Dilucu yöresinin de yer aldığı Iğdır ili ve çevresi (Sürmeli) tarihin çok eski dönemlerinden beri yerleşme ve göç yolları üzerinde yer almıştır” (Ceylan- Özgül, 2018: 17-18). Bu çalışmada Dilucu yöresi ve çevresinde on altıncı yüzyıldan itibaren meydana gelen tarihi gelişmelere yer verilecektir. Yukarıda da değinildiği gibi Dilucu yöresi Türkiye-Ermenistan, Türkiye-Azerbaycan (Nahcivan Özerk Yönetimi) ve Türkiye-İran, arasında sınır oluşturmaktadır. Doğuda Türkiye ile İran sınırımızın oldukça uzun bir tarihi geçmişi bulunmaktadır. Türkiye-İran sınırının geçmişi Osmanlı-Safevi devletleri arasında yapılan antlaşmalarla belirlenmiş daha sonraki yıllarda bazı değişikliklere uğrasa da Türkiye Cumhuriyeti'nin en eski belirlenen sınırını oluşturmaktadır.

Osmanlı-Safevi Devletleri arasında ilk karşı karşıya gelme Çaldıran Savaşı'nda (1514) yaşanmış ve hiçbir barış antlaşması imzalanmayarak iki komşu Türk Devlet'i arasında sınırlar belirlenmeden savaş hali uzun süre devam etmiştir. Belirsizliğin devamı ve sınır çatışmalarının yaşandığı bölgede, Safevi Şahı Tahmasp ile Osmanlı Padişahı I. Süleyman (Kanuni Sultan Süleyman) döneminde iki devlet arasında ilk resmi barış antlaşması olan “Amasya Antlaşması (Muahedenamesi)” 29 Mayıs 1555'de imzalanmıştır. “Bu ilk Osmanlı-Safevi antlaşması ile Doğu Anadolu Bölgesi, Bağdat, Tebriz ve Azerbaycan Osmanlı Devleti imtiyaz sahasına girmiş ve buralarda her iki devlet mensupları ve tüccarlar tarafından serbest ticaret yapılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Kars tarafsız bölge ilan edilmiştir” (Uzunçarşılı, 1988a: 361).

Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti'nin sınırları, Mezopotamya Bölgesini de içine alarak Basra Körfezi'ne kadar uzanmıştır. Sınırın bu kadar uzun olması zaman zaman sınır çatışmalarını da beraberinde getirmiştir.

“Osmanlı Padişahı III. Murat'ın 1578-1590 yılları arasındaki doğu seferi sonucu imzalanan “Ferhat Paşa Antlaşması” (21 Mart 1590) ile Tebriz, Karabağ, Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan Osmanlı Devleti sınırları içerisine katılmış ve böylece doğudaki en geniş sınırlara ulaşılmıştır” (Uzunçarşılı, 1988b: 63). Bu antlaşma sonucu Iğdır ve çevresi Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır.

Safevi Devleti'nde yönetime geçen I. Şah Abbas otoritesini kurduktan sonra 1603-1618 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir. Aralıklarla yaklaşık onbeş yıl süren bu savaş hali sonunda imzalanan “Nasuh Paşa Antlaşması” (20 Kasım 1612) ile Tebriz, Şirvan, Nahcivan, Revan ve Azerbaycan'ın büyük kısmını tekrar Safevi Devleti topraklarına katılmıştır. Dağıstan ve Gürcistan'ın büyük bölümü ise Osmanlı Devleti'nde kalmıştır (Uzunçarşılı, 1988c: 47; Kılıç, 2003: 124-134). Dolayısıyla Iğdır ve çevresi bu defa Safevi Devleti sınırları içerisinde kalmıştır.

Bu antlaşma yaklaşık üç yıl sürmüştür. Osmanlı-Safevi sınır gerginliği ve Nasuh Paşa Antlaşmasında belirlenen bazı maddelerin uygulanmaması üzerine, doğuda iki devletin orduları Revan Kalesi önlerinde karşı karşıya gelmiştir. Savaş sonunda, 26 Eylül 1618'de Erdebil'de imzalanıp 29 Eylül 1619'da İstanbul'da Sultan Genç Osman tarafından da kabul edilen “Serav Barış Antlaşması” ile I. Süleyman devrinde imzalanan Amasya Antlaşması'yla tayin edilen sınırlar esas kabul edilmiştir. Kars ve Ahıska Osmanlı Devleti'nde kalırken, Safevilerin, Osmanlı hâkimiyetinde bulunan Dağıstan'a taarruz etmemesi ve esirlerin iade edilmesi karara bağlanmıştır (Uzunçarşılı, 1988c: 47).

IV. Murad'ın tahta geçişi (1623) sırasında Bağdat'ta Bekir Subaşı isimli zengin ve nüfuzlu bir kişinin, isyan sonucu şehri zapt etmesi ve sonrası Safevi Devleti'nin bu olaydan yararlanarak burayı ele geçirmesiyle (28 Kasım 1623) iki devlet arasında tekrar savaş çıkmıştır. Yaklaşık onaltı yıl süren savaş hali IV. Murad'ın (1635) sefere çıkması; Revan-Tebriz üzerinden güneye inmesi, Bağdat'ın geri alınmasıyla (1638) sonuçlanmıştır. Bu savaş sonunda “*Kasr-ı Şirin (Zuhab) Antlaşması*” Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti arasında 17 Mayıs 1639'da imzalanmıştır” (Uzunçarşılı, 1988c: 48-49; Kılıç, 2001: 479-493)³. Bugünkü Türkiye-İran sınırını büyük ölçüde belirleyen bu antlaşma ile Bağdat, Basra ve Şehrizor Osmanlı Devleti'nde kalmış, Revan bölgesi ise Safevi Devleti'ne bırakılmıştır. Sonuçta, doğuda Kars ve Bayazıt Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalırken, Ağrı Dağı'nın ikiz zirvelerinden itibaren Arpaçay'ın Aras Irmağı'na katıldığı saha arasında kalan İğdır ilinin bulunduğu alan (Sürmeli Çukurluğu), Revan ve doğusundaki Azerbaycan toprakları Safevi Devleti sınırlarında kalmıştır.

Daha sonraki tarihlerde Osmanlı-Safevi savaşlarında ortaya çıkan sınır meseleleri hep Kasr-ı Şirin Antlaşması temelinde çözümlenmiştir. O tarihlerde Doğu Anadolu Bölgesi'nden başlayıp, Basra Körfezi'nde sona eren 2185 km uzunluğundaki Osmanlı-Safevî sınırını belirleyen bu antlaşma aynı zamanda bugünkü Türkiye-İran ve İran-Irak sınırlarını da büyük ölçüde belirlemektedir.

Uzun süren barış devresinden sonra, on sekizinci yüzyılın ilk yarısında Afganistan'daki Üveysi hanedanı, İran topraklarına saldırıp İsfahana kadar olan yerleri ele geçirdiği İran'daki Safevi hanedanlığı zor zamanlar yaşamıştır. Safevi Devleti'nin bu zayıf durumundan faydalanmak isteyen Rusya, İran'a saldırınca, Dağıstan halkı, 1722'de Safevi tabiiyetinden çıkarak, tekrar Osmanlı Devleti'ne tabi olmuştur. Bu durumda Safevilerle yapılan barışın geçersiz kalması sebebiyle İran'a müdahaleye mecbur kalan Osmanlı Devleti'nin, 1723 Temmuz'unda Gürcistan'ın Safevi Devleti'ne tabi kısmına girmesi üzerine savaş başlamıştır. Osmanlı Ordusu tarafından; Tiflis, Gori, Güney Azerbaycan, Luristan, Ardalan, Kirmanşah, Hemedan ele geçirilmiştir. Revan ve Tebriz eyaletlerine girilerek batı ve kuzeybatı İran ile Güney Kafkasya, Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girmiştir. III. Murad devrindeki sınırlar yeniden ele geçirilip, Hazar Denizi'ne ulaşılmıştır. “*Bu savaş sonunda 3 Ekim 1727 yılında imzalanan “Hemedan Barış Antlaşması” ile savaş sona ermiştir*” (Uzunçarşılı, 1988c: 186). Ancak bir müddet sonra ortaya çıkan Nadir Han Avşar, Üveysileri gasbedici ve gayri meşru ilan etmiştir. Tahta geçirdiği çocuk yaştaki Safevi Şah'ı namına devlet idaresini ele geçirip, doğuda Afgan ve batıda Osmanlı Devleti topraklarına karşı harekete geçmiştir. 1730'da Osmanlı Devleti'nin fethettiği Nihavend, Tebriz, Hemedan ve Kirmanşah'ı geri almıştır.

Osmanlı Devleti'nde III. Ahmet'ten sonra, onun yerine geçen I. Mahmut döneminde de savaş hali devam etmiştir. Bağdat Beylerbeyi serdar vezir Ahmed Paşa, Kirmanşah'ı geri alıp Hemedan'a girmiştir. “*Kuzey'den ise Urmiye alınıp, Tebriz'e girilmiştir. Bu arada yapılan görüşmeler sonunda Safevi Devleti'yle 10 Ocak 1732 tarihinde “Ahmet Paşa Antlaşması” imzalanmıştır*” (Uzunçarşılı, 1988c: 221-222). Serdar Ahmed Paşa'nın imzaladığı antlaşmaya göre, Kuzeyde Aras Nehri sınır kabul edilmiştir. Güney'de ise Kasr-ı Şirin sınırı korunmuştur. Tebriz dâhil Güney Azerbaycan, Hemedan, Kirmanşah, Luristan, Ardalan, Huzistan İran'da; Revan, Nahcivan, Şirvan, Arran yani Kuzey Azerbaycan, Doğu Gürcistan, Dağıstan Osmanlılarda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'yı elinde tutmak ve Hazar Denizi'ne kadar sınırı uzatmak için Batı İran'ı feda etmesine rağmen antlaşma pek uzun sürmemiştir. 1733'te İran'da iktidarı tamamen ele geçiren Nadir Han Avşar, Osmanlıların eline

² İran'ın Kirmanşah Eyaletinde imzalanan antlaşma Farsça Zuhab Antlaşması olarak bilinmektedir.

geçen Kafkas topraklarını geri almak için fırsat kollamaya başlamıştır. Bir yıl sonra Nadir Han Avşar'ın Erbil'e taarruzuyla, savaş yeniden başlamıştır. Savaş durumu devam ederken Nadir Han, Avşar hanedanlığını kurmuş kendisini Şah ilan etmiştir (27 Ocak 1736). Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile savaşa girmesinden yararlanıp, Revan, Gence ve Tiflis'i alarak 1723'den bu yana Osmanlıların, İran'dan fethettikleri bütün yerleri geri almıştır. “İki devlet arasında İstanbul'da yapılan “İstanbul Antlaşması”yla (17 Ekim 1736), 1639'da yapılan Kasr-ı Şirin antlaşması esasları kabul edilmiştir” (Uzunçarşılı, 1988c: 230-234).

Altı yıl süren barış devresinde, Hindistan çevresindeki küçük devletleri yenerek ele geçirdiği hazinelerle zenginleşen Nadir Şah, 29 Mayıs 1743'de antlaşmayı bozarak Osmanlı Devleti topraklarına girmiştir. Nadir Şah; Irak, Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Osmanlılardan almak istiyordu. Ancak bunu başaramayarak geri çekilmiştir. 1744'te tekrar harekete geçen Nadir Şah, bu sefer Kars'ı kuşatmıştır. Kars savunmasının gücü karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bir kısım muharebelerden sonra Osmanlılardan bir şey koparamayacağını anlayan Nadir Şah, barış istemek zorunda kalmıştır. “4 Eylül 1746'da yapılan “Kerden Antlaşması” ile sekiz yıl önceki gibi Kasr-ı Şirin Antlaşması esasları kabul edilmiştir” (Uzunçarşılı, 1988c: 299-310). Bu antlaşma ile eski sınırlar kabul edildiği için II. Kasr-ı Şirin Antlaşması olarak da bilinmektedir.

Nadir Şah Avşar'ın, 19 Haziran 1747 tarihinde suikast sonucu öldürülmesi üzerine İran topraklarında Avşar Hanedanlığı yerine Kaçar Hanedanlığı kurulmuştur. Bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin doğusunda, Aras Irmağı'nın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarında birçok Türk Hanlığı kurulmuştur. Bu dönemde İğdir ilinin de yer aldığı Sürmeli Çukurluğu, Revan Hanlığı sınırları içerisinde kalmıştır. Revan Hanlığı-Osmanlı Devleti sınırı bu günkü İğdir ilinin güney sınırlarını oluşturan; Ağrı Dağları ve Karasu-Aras Sıradağları üzerinden geçerek Arpaçay'ın Aras'a katıldığı yere uzanıyordu. Güney Azerbaycan'da ise Kaçar hanedanlığı varlığını sürdürüyordu.

Doğuda, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasında oldukça iyi ilişkiler yaşanırken, güney sınır bölgesinde ise bazı sınır ihlalleri yaşanmaktaydı. Bunlardan birisinde Zend Kerim Han, İran'da isyan etmiş ve bazı bölgeleri ele geçirek 1775 yılında Basra'yı işgal etmişti. Ayrıca, Bağdat çevresi ile güneydoğu ve doğuda yağama hareketlerinde bulunmuştu. “Zend Kerim Han'ın 1779'da ölümüyle, İran'da çıkan kargaşadan yararlanan Osmanlı Devleti birlikleri karşı bir saldırı ile Basra'yı tekrar ele geçirmiştir” (Uzunçarşılı, 1988c: 455-464).

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarında, kuzeyde oldukça büyük bir güç olan Rus Çarlığı, Kafkaslara dayanmıştı. Kuzey Azerbaycan'da birçok hanlığı işgal ederek yönetimi altına alan Ruslar her adımda biraz daha güçlenerek yeni topraklar elde ediyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti ise daha çok isyanlar ve batıdaki sorunlarla ilgileniyordu. “Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında altı yıl süren savaştan sonra (1806-1812) Bükreş Antlaşması” (Oreškova, 2003: 26) imzalanmış, bundan sonra Kafkasya'ya yönelen Rus Çarlığı gücüne bölgede Kaçarların (İran) karşı koyacak gücü yoktu. “Güneye yönelen Ruslar, Kuzey Azerbaycan'da Aras Irmağı'nın kuzeyindeki Revan ve Nahcivan Hanlığı dışındaki bütün Türk Hanlıklarını egemenlikleri altına aldı. 1813 yılında imzalanan Gülistan Antlaşması” (Mutallimov, 2014: 50) ile artık bu bölge Rus Çarlığının işgali altında kalacaktı. Bununla Kaçar Hanedanlığı (İran) oldukça önemli oranda gücünü yitirerek büyük toprak kayıplarına uğradı.

1821'de İran tahtında olan Feth Ali Han, Osmanlı Devleti'nin bazı isyan hareketleri sırasında oluşan fırsattan istifade ederek, Ruslara kaybettiği toprakların telafisini Osmanlı Devleti'nden temin etmek düşüncesiyle, Osmanlı sınırlarına tecavüze başladı. Osmanlı Devleti meşgul olduğu için, veliaht şehzade Abbas Mirza, Doğu Anadolu'ya, diğer İran şehzadesi Mehmed Ali

Mirza da Irak taraflarına saldırıp; Toprakkale, Bayazid, Eleşgird, Bitlis, Muş ve Erciş taraflarını işgal ettiler. Fakat bu sırada İran ordusunda şiddetli bir kolera salgını başladı.

“Çok sayıda zayıyata sebep olan bu salgında şehzade Mehmed Ali Mirza da öldü. Ordusunun bu şekilde perişan olmasından sonra Şah Feth Ali Han barış istedi ve 1 Haziran 1823 tarihinde “Erzurum Antlaşması” imzalanarak savaşa son verildi. Bu antlaşmayla İran ele geçirdiği yerleri geri vererek eski sınırlarına çekilmeyi kabul etti. Antlaşma sonra 1639’daki Kasr-ı Şirin ve 1746’daki ve Kerden Antlaşması ile belirlenen sınırlar yeniden yürürlüğe girdi. Bundan sonra Osmanlı Devleti ile İran arasında önemli bir savaş olmadı” (As, 2010: 227).

Osmanlı-İran devleti arasında bu tarihten sonra güney sınırlarında ufak bazı sorunlar ortaya çıkmışsa da bunlar görüşmeler sonucu çözüme kavuşturulmuştur. Bunlardan birisi ise şöyle gelişmiştir; Kaçarların 1838 yılında doğuda Herat’ı ele geçirmesine karşı, Osmanlı Bağdat valisi de İran’ın Huzistan bölgesine karşı harekât başlatmıştır. Buna karşılık İran’ın da Süleymaniye bölgesine harekâtı sonucu iki devlet savaşın eşine gelmiştir. İngiltere ve Rusya’nın arabuluculuğunda Erzurum’da dört devlet delegelerinin katıldığı bir konferans düzenlenmiş ve 1 Haziran 1847’de “II. Erzurum Barış Antlaşması” imzalanmıştır.

“Bu konferansta her iki devletin sınırlarını belirlemek için Hudut komisyonu (Tahdid-i Hudud Komisyonu) oluşturulmuştur. Bir yıl sonra, Muhammed Şah’ın ölümü ve Nasreddin Şah’ın tahta çıkışı sırasındaki sorunlardan yararlanan Osmanlı Devleti, Kotur (Batı Urmiye Gölü) çevresindeki bölgenin bir bölümünü sınırlarına kattı” (As, 2010: 228).

Kaçar hanedanlığı, kuzeyden gelerek bölgede oldukça büyük güç olan Ruslara karşı koymak ve Gülistan Antlaşmasıyla kaybettiği toprakları ele geçirmek için Aras Irmağı’nın kuzeyinde savaşa girişti. 1826-1828 yılları arasında devam eden savaşta Kaçarlar için çok büyük bir yenilgi yaşandı. Ruslar, Aras Irmağı’nın kuzeyinde kalan son iki hanlık Revan ve Nahcivan’ı ele geçirmiş ve Aras Irmağı’nı da geçerek güneyde Tebriz’e kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdi. Savaş sonunda yapılan Türkmençay Antlaşması’yla (10 Şubat 1828) Revan ve Nahcivan Hanlıkları da Rusların himayesine geçti ve Aras Irmağı, Rus Çarlığı-İran Devleti arasında sınır kabul edildi. Bu antlaşmayla Kaçarlar, Gülistan Antlaşması’ndan sonra en büyük ikinci yenilgilerini almış oldular. Revan Hanlığına bağlı olan Iğdır (Sürmeli) bölgesi artık bu tarihten itibaren 1917 yılına kadar Rus Çarlığı egemenliğinde kalacaktı. Aynı zamanda bu antlaşmayla Iğdır ve çevresi, Osmanlı-Rus Çarlığı devletleri arasında sınır oluşturmaktaydı. Günümüzdeki Dilucu yöresinin İran ile sınır oluşturan Aşağı Karasu Çayı sınırı bu antlaşma ile belirleniyordu⁴.

Kafkasya’da üstünlüğünü ilan eden Ruslar, Osmanlı Devleti’ne karşı Balkanlar’dan ve Kafkasya’dan savaşa girdi. “Kafkasya bölgesinden Erzurum’a kadar, balkanlardan ise Edirne’ye kadar ilerleyen Ruslar 1829 “Edirne Antlaşması” ile Doğuda Ahıska ve Ahılkelek’i topraklarına katarak bu günkü doğu sınırlarımıza kadar olan yerleri işgal etmiş oldular” (Erim, 1953: 279-286).

³ Türkmençay Antlaşması-IV. MADDE

“Sözleşmeye taraf olan yüksek tarafların rızasıyla her iki devlet arasında sınırlar aşağıdaki şekilde belirlenmiştir: Sınır hattı Türkiye topraklarının ucundaki Küçük Ağrı’nın zirvesinden kenarda düz istikamette en yakın noktadan o dağların zirvesinden geçer; buradan eğilimle Ağrı dağının güney tarafından akan Aşağı Karasu çayının yukarılarına denk gelir, sonra sınır hattı o çayın akarı üzere Şerur karşısında onun Aras’a döküldüğü yere dek devam eder. Bu mıntıkadan Abbasabad kalesine dek Aras nehrinin yatağı doğrultusunda devam eder”.

Türkmençay Antlaşması ve maddeleri hakkında bakınız: <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/117/turkmencaj-anlasmasi.html> (10.10.2021)

Osmanlı Devleti, bu tarihten sonra doğu bölgesinde Ruslarla üç defa daha karşı karşıya gelmiştir: 1854-56 Osmanlı-Rus savaşı, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı.

Kırım Savaşı'nda doğu sınırlarımızda bir değişiklik olmazken, tarihte 93 Harbi olarak da bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Oltu, Ardahan ve Kars 1917 yılına kadar Rus Çarlığı'nın işgalinde kalmıştır. “Savaşı bitiren 3 Mart 1878 Ayastefenos (Yeşilköy) Antlaşması ile bu bölgeler 40 yıl anavatan dışında kalmıştır” (Erim, 1953: 387-400)⁵.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Çanakkale Cephesi'nde Türk Ordularının başarısı ve ardından 1917 yılında Rus Çarlığı'nın çökmesiyle, Türk Ordusunun ileri harekâtı sonucu doğuda Bakü, Güneydoğuda da Tebriz'e kadar bölge kontrol altına alındı. Bu ileri harekâta Iğdır (Sürmeli) bölgesi, Osmanlı Devleti topraklarına katılmış oldu. “Ancak Mondros Barış Antlaşmasıyla (30 Ekim 1918) geri çekilmek zorunda kalan Türk ordusunun ardından bölgede önemli gelişmeler yaşandı” (Erim, 1953: 519-524).

Türk ordusunun geri çekilmesini fırsat bilen Ermenistan; Kars, Iğdır ve Ardahan'ın bir kısmını işgal ederek, bölgedeki Türk ve Müslüman halkı göçe zorlamak için, baskı, şiddet ve katliamlar uygulamaya başladı. Gürcistan ise Artvin, Batum ve Ardahan'ın kuzey bölümünü işgal etti.

Türk Milli Kurtuluş savaşının başlaması ile Eylül 1920'de harekâta geçen Türk Ordusu, doğuda işgal altındaki Kars'ı 30 Ekim 1920'de, Iğdır'ı 12-14 Kasım 1920'de kurtararak, Gümrü'ye kadar ilerledi. Bu ileri harekât sonunda Ermenistan ile 3 Aralık 1920'de “Gümrü Barış Antlaşması” imzalandı⁶. Bir gün sonra Bolşeviklerin Ermenistan Cumhuriyeti'ni ele geçirmesi sonucu antlaşma onaylanamadı. 23 Şubat 1921 tarihinde ise doğu sınırlarımızın geri kalan kısmı Artvin ve Ardahan'a giren ordumuz bu yöreleri anavatanına katılarak günümüzdeki doğu sınırlarımıza ulaşıldı.

Iğdır'ın anavatanına katılması sonucu (14 Kasım 1920) Arpaçay ve Aras Irmağı Türkiye-Ermenistan arasında sınır olurken, doğuda Nahcivan bölgesinde henüz sınırlar tam olarak belirlenmemişti. Doğu cephesinde henüz durum netleşmeden önce Erzurum'da 9. Kolordu Kumandanlığı, Bayazıt üzerinden bir tabur askeri Nahcivan'a göndererek bu bölgenin Ermenistan'ın eline geçmesini önlemek, Dilucu yöresinde, Aras'ın kuzeyinde kalan bölgedeki Türk yerleşmelerini ve nüfusu korumak için teşkilatlanma görevini üstlenmişti⁷. Ermenilerin, Nahcivan bölgesini istemesi ve kendi topraklarına katmak için yaptıkları saldırı ve işgal girişimlerine karşı, 9 Temmuz 1920 tarihinde Bayazıt-Maku üzerinden Aras Irmağı'nı geçerek Şerur (Noraşen)'a gelen Binbaşı Veysel (Ünüvar) komutasındaki Türk birliği ilk iş olarak bölgede teşkilatlanma yapmıştır. Ermeni saldırılarına karşı mücadele etmek için yöre halkını organize etmiş ve Nahcivan ile Türkiye arasında bağlantı oluşturacak Dehne Dağı ve Velidağ'ın kuzeybatısındaki Sederek bölgesinin Nahcivan sınırları içerisinde kalması için mücadele etmiştir. 15/16 Kasım 1920 tarihinde Ermeni birliklerinin yenilgisi üzerine, Türkiye'nin (Dilucu yöresi) Nahcivan ile bağlantısını sağlayacak olan Sederek Ovası ve Dehne Boğazı güvenlik altına alınmıştır (Harita 3). “16 Mart 1921 tarihinde imzalanan “Moskova Antlaşması”yla⁸ Nahcivan'ın Türkiye'nin garantörlüğünde Azerbaycan'a bağlı özerk bir yönetime kavuşması üzerine birliğimiz, 15 Nisan 1921 tarihine kadar Nahcivan'da kalmıştır” (Ünüvar, 1997: 108).

⁴ Bu antlaşmanın 19. Maddesinde iki devlet arasındaki Anadolu sınırlarının yeri belirlenmiştir.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bak. Soysal, 2000, s. 19-23.

⁶ “Özellikle Yüzbaşı Halil ve Binbaşı Ali Timur bölgede önemli çalışmalar yapmış, bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan Vedi, Develi ve çevresindeki Türk köylerinin örgütlenmesinde önemli görevler üstlenmiştir”. Türk İstiklal Harbi III. Cilt, Doğu Cephesi 1919-1921, 1995, s. 103.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bak. Soysal, 2000, s. 32-38.

“Sınırın her iki tarafındaki aşiretlerin gerçekleştirdikleri sınır tecavüzleri ve eşkıyalık hareketlerini önlemek için 1927 yılı ortalarında itibaren Türkiye'nin bazı sınır karakollarını ileri taşınması, İran'ın tepkisini çekmiş ve resmi olmasa da basın yoluyla İran tarafından Türkiye'nin suçlanmasına neden olmuştur” (As, 2010: 238).

Tam da bu dönemde sınırdaki bazı aşiretler, 1927 Eylül'ünde tekrar isyan başlatmışlardır. Bu isyan hareketini bastırmak üzere 13-20 Eylül tarihleri arasında II. Ağrı Harekâtı başlatılmıştır. Harekât sırasında isyancıların bir kısmı sınırı geçerek İran'a sığınmışlardır. Bu durum, İran'ın aşiretler politikasının, önceki olayda olduğu gibi sadece basın tarafından değil, Türk Hükümeti tarafından da tasvip edilmemesine neden olmuştur¹⁰.

“İran, ilişkilerin düzeltilmesi için Harbiye Nazırı olan ve o sırada İsviçre'de İran'ın Milletler Cemiyeti temsilcisi olarak bulunan Furugi'ye, 1927 sonbaharında Türkiye'ye gitmesi ve sorunu görüşerek ilişkileri düzeltilmesi talimatını vermiştir” (Çetinsaya, 1999: 156). Furugi'nin Türkiye'ye gelişinden önce iki ülke ilişkilerini olumsuz etkileyecek Bayezid Hadisesi olarak adlandırılan bir olay daha yaşanmıştır¹¹.

“Furugi'nin yaptığı görüşmelerde Türkiye, 1913 protokolünü (Sait Halim Paşa'nın imzalamış olduğu protokol) temel almak istememektedir” (Efe vd. 2017: 86)¹². Çünkü bu protokol Osmanlı Devleti'nin zayıf olduğu bir dönemde neredeyse Rusya ve İngiltere tarafından dikte ettirilmiş bir protokoldür.

“Dahası, artık Osmanlı Devleti tarihe karışmıştır. 1913 Protokolü'nü kabul etmeyen Türkiye'yi; 1913 sonrasında mevcut sınırları bazı noktalarda ihlal etmekle, hatta I. Dünya Savaşı'nda dile getirdiği Azerbaycan topraklarıyla ilgili isteklerini de belli ölçüde tekrarlayıp irredantizm¹³ yapmakla suçlayan Furugi, görüşmelerde gelinen son noktayı Tahran'a bildirmiş ve 45 günlük Ankara ziyaretini tamamlayıp İstanbul'da hükümetinin cevabını beklemeye başlamıştır” (Çetinsaya 1999: 158).

Görüşmelerde bir neticeye varılamaması üzerine Tahran'a geri dönen Furugi Nisan 1928'de tekrar Ankara'ya gelmiş, yine görüşmeler 1913 protokolüne takıldığı için geri dönmüştür.

“Kesilen görüşmelere Furugi'nin Şubat 1929 ortalarında Ankara'ya gelişle tekrar başlanmıştır. Türkiye'nin, 1913 Protokolünü kesinlikle kabul etmeyeceğini ve I. Dünya Savaşı sırasında sınırlarına katmış olduğu bölgelerden çekilmeyeceğini bir kez daha kesin bir dille bildirmesi üzerine Furugi, hükümetine danışmak için İran'a gitmiş, Nisan başlarında dönmüş ve nihayet uzlaşmaya varılabilmıştır” (Çetinsaya, 1999: 160-161).

Sorun, bir an önce çözülmesi için karşılıklı nota verilmesi şekliyle çözümlenmiştir. Sorunun bu şekilde çözümlenmesinde, daha önce iki ülke arasında yapılan anlaşma ve protokollerin uzun süre onay aşamasında beklemesi önemli bir etkidir. Notalarda üç nokta üzerinde özellikle durulmuştur.

“Bu noktalar, Bulakbaşı, Kotur ve Siro-Sarteks'dir. Notalara göre, 1929 yaz aylarında kurulacak bir karma komisyon, yukarıda adı geçen bölgelere gidip sınır incelemelerinde bulunacak ve sınırları belirleyip işaretleri yerleştireceklerdir. Komisyon, diğer bölgelerde kaybolmuş işaretler varsa, bu yerlerdeki sınır belirleyici işaretleri yenileyeceklerdir” (Çetinsaya, 1999: 162). “Ayrıca

⁹ Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I. 1992, s. 291-310.

¹⁰ “Bayezid Hadisesi olarak adlandırılan bu olayda, İran sınırından gelen silahlı çeteler, Doğubayazıt yakınlarında Türk birliğini pusuya düşürüp subay ve erlerden bir kısmını esir alıp kaçmışlardır. Türkiye İran'a 10 gün süreli bir nota vermiş ve İran'ı, gerekli önlemlerin almaması durumunda ilişkilerin kesilmesiyle tehdit etmiştir”. Çetinsaya, 1999, s. 157.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bak. Erim, 1952, s.21.

¹² Dil, gelenek, görenek ve çeşitli kültür değerleri bakımından bir birlik gösterdiği hâlde ana yurt dışında kalmış halkın yaşadığı toprakları ana yurt sınırları içine almak düşüncesi, kurtarımcılık. (1998: 1097)

yılda en az iki kez toplanacak bir sınır komisyonu kurulacak ve bu komisyon iki tarafın sınır otoriteleriyle sürekli ilişki içerisinde olacaktır” (As, 2010: 241).

Devam eden isyan hareketine karşı, 1930 yılı Haziran ayının son haftasında ve hasat mevsiminden önce, 9’uncu Kolordu Komutanlığı yönetiminde, Ağrı’da bir tenkil harekâtı yapılmasını kararlaştırmış ve kararı ilgili makamlara bildirmiştir (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II. 1992: 92-93). Haziran başlarında isyancıların harekete geçmesi üzerine, Mart ayında 9. Kolordu Komutanlığı’na getirilen Salih (Omurtak) Paşa komutasındaki Türk birlikleri, 9-10 Haziran’da isyancıları çember içerisine almışlar ve savaş uçakları da kullanılarak isyancıların sığınaklarını tahrip etmişlerdir.

“Bu sıkışık durum karşısında isyancılar, önce İran topraklarına kaçmışlar, ardından da İran’da yaşayan Bekirhanlı ve Halikanlı aşiretlerinin yardımıyla yeniden Türk sınırına doğru saldırıya geçmişlerdir” (Saray, 1999: 155). “Saldırıya İranlı aşiretlerin vermiş olduğu katkı, hem Türk Hükümeti hem de Türk basını tarafından eleştirilmiş ve İran açıkça suçlanmıştır” (Milliyet-1930; Cumhuriyet-1930).

“Bu arada 7-14 Eylül tarihleri arasında Türkiye, Ağrı bölgesinde “tenkil harekâtı” gerçekleştirerek, III. Ağrı İsyanını kesin olarak bastırması, ileri harekâtla Aybey bölgesi de dâhil olmak üzere bazı arazi parçalarında kontrolü sağlamıştır” (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları II. 1992: 128).

Türkiye’nin İran Büyükelçiliğinde görev değişikliği olmuş ve Memduh Şevket Bey’in yerine atanan Hüsrev (Gerede) Bey, 15 Eylül’de Şah’a itimatnamesini sunmuş ve ilk görüşmesini yapmıştır. Türk Hükümeti, 25 Eylül 1930 tarihinde Türk-İran sınırı konusunda Bakanlar Kurulu’nun belirlediği düzenlemeyi, talimat olarak Hüsrev Bey’e bildirmiştir.

Ağrı çevresindeki “tenkil harekâtı” sırasında ele geçen Aybey bölgesi de dâhil olmak üzere Ağrı Dağı’nın tamamını isteyen Türkiye, karşılığında İran’a iki ayrı toprak parçası vermeyi teklif etmiştir. Aybey konusunda Türkiye’nin kararlı olduğunu gören ve bunu kabul etme noktasına gelen İran tarafındaki temel sorun ise Türkiye’nin istediği toprakların stratejik öneme sahip oluşudur. İran gerekirse konunun çözümünde Cemiyet-i Akvam’ın hakemlik yapmasını istemektedir.

Cumhurbaşkanının talimatıyla İran’ın son notasına, 17 Aralık’ta Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey imzalı bir notayla cevap verilmiştir.

“Bu notada, Cemiyet-i Akvam’a üye olmayan Türkiye’nin böyle bir hakemlik başvurusu yapamayacağı, İran’ın olası bir başvurusunun ise “şikâyet mahiyetinde” addedileceği, üstelik İran ile mevcut anlaşmalarda buna ait bir karar olmadığı, iki tarafın iyi niyetlerini gösteren mübadele kararından (karşılıklı verilecek topraklar kastediliyor) feragat için de ortada bir neden olmadığı belirtilmiş, Dışişleri Bakanı’nın Tahran’a gelme isteği iletilmiştir” (As, 2010: 202-205).

Tevfik Rüştü Bey, 9 Ocak 1932’de, aralarında İş Bankası Genel Müdürü Mahmut Celal (Bayar) Bey’in de bulunduğu bir heyetle Türkiye’den ayrılmış, 17 Ocak’ta Tahran’a varmıştır. Tevfik Rüştü Bey, görüşmelerde ortaya çıkan pürüzler için Şah’ın hakemliğini Türk Hükümeti adına kabul ettiğini bildirince, Şah’a konuyu iletmek üzere bir subay görevlendirilmiş, Şah da şu yanıtı vermiştir: *“Meseleyi bu noktadan düşülmeyiniz, Türkiye ile İran, hiç bir vakit müsellâh bir ihtilâfa gitmeyecektir.”* (TBMMZC, 1932: 163)¹⁴

¹³ (Tevfik Rüştü Bey’in 23 Ocak 1932 anlaşmasıyla ilgili olarak mecliste yapmış olduğu konuşma) Çetinsaya ‘ya göre Şah’ın yanıtı şu şekildedir: *“Beni anlamıyorsunuz. Önemli olan şu ya da bu tepe değil, Türkiye ile olan problemlerimizin bir an önce ve ilelebet çözümlenmesidir. İki ülke arasında geçmişten gelen ve daima düşmanlarımızın işine yarayan uyuşmazlıklar son bulmalı ve Türkiye ile İran arasında karşılıklı çıkarlarımıza dayalı samimi bir dostluk kurulmalı. Eğer biz birleşir ve ittifak edersek kimseden korkmam.”* Çetinsaya, 1999: 167.

Böylece son pürüz de Şah'ın devreye girmesiyle Türkiye lehine çözümlenmiş ve 23 Ocak 1932'de Türk-İran sınır anlaşması imzalanmıştır. Buna göre Ağrı Dağı'nın tamamı Türkiye'ye geçecek, Van civarındaki Koçtur arazisi İran'a bırakılacaktır. Yapılan anlaşma, 18 Haziran'da TBMM'nin onayına sunulmuştur (TBMMZC, 1932: 1).

İki ülke arasında belirlenen yeni sınırlar, anlaşmanın ilk maddesinde ayrıntılı olarak belirtilmiştir.¹⁵ İkinci maddeye göre, ilk maddeyle belirlenen sınır hattını arazi üzerinde belirlemek için bir "tahdit komisyonu" oluşturulacaktır.

Ayrıca sınır anlaşmasından sonra, 5 Kasım 1932'de imzalanan iki ayrı anlaşma, "Türkiye-İran Dostluk Anlaşması" ve "Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması" da imzalanmıştır.

Rıza Şah'ın Haziran 1934'te Türkiye'ye yapmış olduğu yaklaşık 1 aylık gezi ise ilişkileri oldukça güçlendirmiştir. *"Bu ziyaret, bölgesel barışa katkıda bulunan Sadabad Paketi'ne giden yolu da açmış, saldırmazlık esasına dayanan bu pakt ile her iki ülke de Ortadoğu'ya egemen olmaya çalışan güçlere karşı bir güç birliği içerisine girerek, bölgede siyasi istikrarı korumaya yönelik önemli bir adım atmışlardır"* (Altan, 2018: 1-20).

"Çalışmalarına başlayan sınır tespit komisyonu, çalışmalarını 1934'te tamamlamıştır" (Çetinsaya, 1999: 168). Fakat 1936'ya gelindiğinde, 1932 Anlaşması'nın Mazbişo, Paki ve Eli bölgelerine yönelik hükümlerinin, hattın çiziminde kullanılan haritaya uymadığı görülmüş bu konuda yeni bir düzenleme yapılarak 27 Mayıs 1937'de İran Hariciye Veziri İnyetullah Samiy ile Türk büyükelçisi Enis Akaygen arasında 1932 Anlaşması'nı düzenleyen bir anlaşma imzalanmıştır¹⁶. Söz konusu anlaşma, 17 Haziran 1938'de Meclis'te onaylanmıştır¹⁷.

Dilucu Ovası'ndan başlayan ve Aşağı Karasu kaynağından sonra düz bir hat olarak Küçük Ağrı dağının zirvesine doğru devam eden sınır düzenlenmiş ve Küçük Ağrı Dağı zirvesi ve doğu etekleri Türkiye sınırları içerisine katılmıştır. Bu düzenleme ile birlikte sınır bölgesindeki eşkıyalık ve terör faaliyetlerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Türkmençay Antlaşmasıyla belirlenmeye başlayan sınırlar, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile kesinlik kazanmış, İran ile yapılan son sınır düzenlemesi ile nihayete ermiştir.

Dilucu yöresinde Türkiye'nin doğu sınırları son şeklini alırken idari olarak da yörede yapılan düzenlemeler şu şekilde gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra 1924 yılı

¹⁴ Madde şöyledir: *"Türkiye ile İran arasındaki hudut Aras Nehri ile Karasu Irmağı'nın telâki noktasında İran arazisinde kâin 1 numaralı hudut taşından başlar. Bادهu Karasu Irmağı'nın talveg hattını Boralan gölüne kadar takip eder. Oradan Karasu membalarının 100 metre cenubu şarkisindeki tepeye kadar bir hattı müstakim halinde gider; mezkûr tepenin şark ve şimal cihetlerinden geçerek tepeyi İran'a bırakır. Müteakiben hat şimali garbiye doğru daha ziyade meylederek Karasu membalarının hemen üzerindeki Boralan kayalıklarına vâsul olur. Hudut hattı 2 numaralı taştan sonra 3 numaralı taş ile Küçük Ağrı istikametinde 4, 5, 6, 7 ve 8 numaralı taşlardan geçerek Boralan Gölü'nün en şimalî sahiline hattı müstakim üzere 16.600 metre ve Küçük Ağrı dağının en yüksek noktasına 6.400 metre mesafede kâin bulunan 9 numaralı taş kadar bir hattı müstakim takip eder. devamı için bakınız: TBMMZC,1932, s. 4-7.*

¹⁵ 1937 yılı içerisinde iki ülke arasındaki ilişkilerde yoğunluğun arttığı ve bir dizi anlaşmanın yapıldığı görülmektedir. Bunlar arasında, "İkamet Mukavelenamesi", "Hava-i Seyrüsefer Mukavelenamesi", "Müzaheret-i Adliye Mukavelenamesi", "Telefon ve Telgraf Anlaşması", "Suçluların İadesi Mukavelenamesi" ve "Baytari Mukavelename" sayılabilir. Bu anlaşmaların maddeleri için bkz. TBMMZC, 1937, s.107-138.

¹⁶ Buna göre, 1932 Anlaşması'nın 1. maddesinin 8. fıkrası değiştirilmiştir. Önceki anlaşmada ilgili fıkrada *"(...) Eli ve Paki Türkiye'ye, Mazbişo mahalli İran'a kalır."* denilirken, yapılan değişiklikle fıkra, *"(...) Eli ve Paki Türkiye'ye ve Mazbişo mevkiinin Paki'den gelen ırmağın şarkında kalan kısmı İran'a kalır."* şekline dönüştürülmüştür. TBMMZC,1938, s.148

anayasasına göre ülke yönetimi il (vilayet), ilçe (kaza), bucak ve köy şeklinde örgütlenmiştir¹⁸. Anavatana katılan Sürmeli çukurluğunda yer alan Iğdır ve Tuzluca (Kulp) ilçeleri Bayazıt vilayetine bağlandı. Bayazıt vilayetinin merkezinin Karaköse'ye taşınması ve ilin Ağrı vilayeti olarak yeniden teşkilatlanmasıyla birlikte Iğdır ve Tuzluca ilçeleri Kars vilayeti sınırlarına alındı. Dilucu yöresinin de sınırları içinde bulunduğu Aralık bölgesi (Başköy) nahiye yönetimi şeklinde 1 Nisan 1960 tarihine kadar Iğdır İlçesi'ne bağlı kalmıştır. "Iğdır İlçesi'nin 1992 yılında Kars İl'inden ayrılıp ülkemizin 76. İli olması" (Şimşek, 2020: 25-26) sonucu Dilucu, Iğdır ili'nin Aralık ilçesine bağlı olmuştur (Harita 3).

Sonuç

Dilucu Ovası'nı çevreleyen sınırların belirlenmesi ve ülkemiz topraklarına dâhil olması uzun bir tarihi süreç içerisinde olmuştur. Bölge, 1828 yılına kadar Osmanlı Devleti ile İran'da kurulan yönetimlerin (Safevi-Avşar-Kaçar) arasında sürekli el değiştirmiştir. Rus Çarlığı'nın 1828 yılında Revan ve Nahcivan Hanlıklarını işgali sonucu Rus Çarlığı yönetimine geçmiş, Osmanlı-Rus Çarlığı arasında sınır olmuştur. Rus Çarlığı'nın 1917 yılının sonlarında yıkılması sonucu, 1918 yılında Türk Ordusu tarafından geri alınmış, ancak Mondros Ateşkes Antlaşması'yla ordunun geri çekilmesi sonucu iki yıl işgal altında kalmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı ile 14 Kasım 1920'de tekrar anavatana katılmıştır.

Bölgede sınırları kalıcı hale getiren Türkmençay, Moskova ve Kars Antlaşmalarıdır. Bunlardan birincisi, İran ile olan sınırı (Aşağı Karasu Çayı) belirlerken diğerleri ise Azerbaycan'ın Nahcivan Özerk Bölgesi ve Ermenistan ile olan sınırı (Aras Irmağı) kesinleştirmiştir.

Iğdır İli Aralık ilçesi idari sınırları içerisinde yer alan Dilucu yöresi dünyada çok az rastlanan, dört ülke sınırlarının birbirine en çok yaklaştığı bir alanı oluşturmaktadır.

"Dilucu Ovası'nda, Devlet Üretme Çiftlikleri (DÜÇ) Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1953 yılında Iğdır Devlet Üretme Çiftliği adıyla işletme kurulmuş, 1983 yılında Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne (TİGEM) bağlanarak, Kâzım Karabekir Tarım İşletmesi (KKTİ) adını almıştır" (Alım-Şimşek, 2002: 133). Tarım İşletmesi, Dilucu Ovası'nda hayvancılık faaliyetini sürdürmekte ve yörenin meralarını bu amaçla kullanmaktadır (Harita 3).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Azerbaycan (Nahcivan Özerk Bölgesi) ile Türkiye arasında karayolu bağlantısı sağlamak için Dilucu Ovası'nda D100 - E99 karayolu¹⁹ ve Aras Irmağı üzerinde "Hasret-Ümit Köprüsü" hizmete sokulmuştur.

Azerbaycan'ın 2020 yılında Karabağ'ı işgalden kurtarması ve Ermenistan ile 10 Kasım 2020 tarihinde yaptığı anlaşma gereğince Nahcivan ile Azerbaycan (Karabağ) arasında Zengezur koridoru üzerinden bağlantı sağlanacaktır. Bu gelişmeler sonucunda Türkiye-Azerbaycan arasında karayolu ve demiryolu ulaşımı için doğrudan bu koridor vasıtasıyla bağlantı kurulacaktır. Dolayısıyla Dilucu Ovası, bu bağlantının Türkiye sınırları içerisindeki başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

Zengezur yöresi ile birlikte Dilucu yöresi Türk Konseyi üyesi ülkelerini bir birine bağlayacak çok stratejik bir konuma sahiptir. Yüzyılımızda enerji taşımacılığının ve ülkeler arası transit

¹⁷ T.C. 1924 Anayasası, Madde 89.- Türkiye, coğrafya durumu ve ekonomi ilişkileri bakımından illere, iller ilçelere, ilçeler bucaklara bölünmüştür ve bucaklar da kasaba ve köylerden meydana gelir. <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>

¹⁸ D 080 Türkiye'nin doğusunda Aras Irmağı vadisini takip eden bir devlet karayoludur. Karayolu, Erzurum'un Horasan ilçesinden başlar, Iğdır'ın Aralık ilçesinde Azerbaycan'ın Nahcivan sınırında sona erer. Erzurum, Kars ve Iğdır illerinden geçen yolun toplam uzunluğu 294 km'dir.

Avrupa E-yolu E99 (kısaca E99), uluslararası E-yol ağının bir parçasıdır. Yol Azerbaycan'ın Şerur İlçesi'ne bağlı Demirci köyünden başlayıp, Türkiye'nin Şanlıurfa iline bağlı Akçakale ilçesinde sona erer.

ticaretin çok önemli hale gelmesiyle, bu yörelere gerekli altyapı çalışmalarının yapılması veya yapılmakta olanların ileriye dönük olarak gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Dilucu yöresi aynı zamanda yapılması planlanan Kars-Iğdır-Nahcivan demiryolu bağlantısının geçeceği koridoru oluşturmaktadır. Diğer taraftan Ermenistan'ın bölgede istikrarı ve barışı sağlayacak politikaya dönmesi, bölge ülkeleri ile birlikte hareket etmesi durumunda, Azerbaycan ile Türkiye arasında yapılabilecek Doğalgaz ve Petrol boru hattı için en kısa güzergâhı oluşturmaktadır.

“Türkiye'nin Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'ne açılan tek sınır kapısı olan Dilucu Sınır kapısı 73.000 m²'lik alan üzerinde bulunmakta, aynı zamanda bölge ticaretinin gelişmesinde de önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin Azerbaycan ile her geçen gün artan ekonomik ilişkileri, Dilucu Sınır Kapısı'nın uluslararası ulaşım ve ticarete daha etkili olmasını beraberinde getirmektedir. Bunun yanında Dilucu yöresinden Türkiye-İran arasında açılması planlanan Boralan (Borualan) Sınır Kapısı (Tutar vd. 2012: 28) ile bu ülkeyle yeni bir sınır kapısı açılacaktır” (Yulu, 2014: 20-35).

Dilucu Yöresi dört ülkenin kavşağında Serbest Ticaret Bölgesi kurulması için uygun arazi ve konuma sahiptir. Türkiye ile birlikte Türk Cumhuriyetleri ve diğer bölge ülkelerinin buluşma noktasını oluşturabilecek potansiyele sahip Dilucu'nda bu faaliyet gerçekleştirildiği takdirde, bölgenin başta ekonomi olmak üzere birçok alanda gelişmesi için önemli bir fırsat olacaktır.

Türkiye ile birlikte dört ülkenin kavşak noktasında bulunan Dilucu Yöresi, kuzey ve güneyden akarsularla sınırlandırılmış, topoğrafik yapısının sade olması ve bulunduğu bölgede yükseltisinin az (800 m) ve bunun yanında hemen güneydoğusunda Türkiye'nin en yüksek dağının (B. Ağrı Dağı 5137 m) yer alması, bölgesine göre ılıman bir karasal iklim şartlarının hüküm sürmesi bakımından coğrafi olarak uygun şartlara haizdir. Sahip olduğu alanın küçüklüğünün aksine, Türkiye ve dolayısıyla Türk Dünyası için çok büyük öneme sahiptir.

Kaynakça

- Akgül, L. H. (2005). Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmalar*. Yıl 2005, Cilt 0, Sayı 7, 1 - 42,
- Alım, M. (1998). *Doğu Iğdır Ovasında Doğal Çevre Sorunları*. (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi.
- Alım, M., - Şimşek, O. (2002). Iğdır Kazım Karabekir Tarım İşletmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı: 8, 131-148.
- Altan, S. (2018). Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye Ziyaretinin Cumhuriyet Gazetesindeki Yansımaları. *History Studies*, Cilt 10, Sayı. 4, 1-20.
- Ardos, M. (1984). *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi. (Cilt: I)*. İstanbul: İst. Üniv. Yay. No: 3263, Ed. Fak. Yay. No: 3199.
- As, E. (2010). XVI. YY. dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. S 46, Güz, 219-253
- Ateş, A. (2001). *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Aznevi, F. (2021). *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu" Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayını.

- BCA, Tarih: 03.09.1929, Dosya:9236, Fon Kodu:30.10.0.0, Yer No: 112.753.14.
- Ceylan, A. - Özgül, O. (2018). *Eskiçağ'da İğdir Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1220.
- Cumhuriyet Gazetesi, Erişim Tarihi: 14.11.2021.
<https://www.gastearsivi.com/gazete/cumhuriyet/1930-07-06/1>
- Çetinsaya, G. (1999). Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938, *Avrasya Dosyası*, 5/3, (Sonbahar), 148-175.
- D.S.İ., 1976. Ankara: İğdir Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu.
- D.S.İ., 1970. Ankara: İğdir Projesi Planlama Raporu (Cilt: I- II). D.S.İ. Matbaası.
- Efe, H.- Kızıllı, M. (2017). Sınır Kavramı ve Tarihsel Süreç İçinde Türkiye-İran Sınırının Oluşumu ve Önemi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*. X-I: 77-90
- Erim, N. (1952). Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzeydoğu ve Doğu Sınırları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Yıl, C.9, S. 1. 1-26
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri I*. Ankara: TTK Yayınları.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I. (1992). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II. (1992). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gerede, H. (1952). *Siyasi Hatıralarım I. İran*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Güner, İ. (1990). *İğdir Ovası ve Çevresinin Beşeri Coğrafyası*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi
- Güner, İ. (1992). *İlimiz İğdir*. İğdir: Milli Eğitimi Koruma ve Yaşatma Derneği Yayınları, Yayın No: 1.
- Güner, İ. - Şimşek, O. (2016). Coğrafi, Tarihi ve Siyasi Özellikleri Bakımından Aras Irmağı. *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu*, (17-19 Kasım 2016-Nahcivan). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları: 985-1004.
- <https://brill.com/view/book/9789004445161/front-12.xml?language=en>
- <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/32/117/turkmencaay-anlasmasi.html> (10.10.2021)
- Kılıç, R. (2001). Osmanlı-İran arasında Kasr-ı Şirin Barış Antlaşması (1639). *Türk Kültürü*, YIL XXXIX, S. 460. 479-493.
- Kılıç, R. (2003). Osmanlılar ile Safevîler Arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) antlaşmaları. *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi*, S. 2. 124-134.
- Milliyet Gazetesi, Erişim Tarihi: 04.11.2021. <https://www.gastearsivi.com/gazete/milliyet/1930-07-06/1>
- Mutallimov, D. (2014). *Azerbaycan Hanlıkları ve Gülistan-Türkmençay Antlaşmaları*. (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi.

- Oreškova, S. F. (2003). *Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Saraçoğlu, H. (1990). *Bitki Örtüsü, Akarsular ve Göller*. İstanbul: M.E.B. Yayınları, Öğretmen Kitapları Dizisi:177.
- Saray, M. (1999). *Türk – İran İlişkiler*. Ankara: AAM Yayınları.
- Soofizadeh, A. (2013). I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 32(54): 183-194.
- Soysal, İ. (2000). *Gereğçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşek, O. (2020). Tuzluca İlçesinin İdari Sınır ve Yapısında Meydana Gelen Değişiklikler. *Kafdağı Dergisi*. 5 (1) , 18-29.
- Şimşir, B. (1996). *Bizim Diplomatlar*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- T.C. 1924 Anayasası, erişim tarihi 14.11.2021: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/>
- TBMMZC, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, 65. İnikat, (18.06.1932), Sayısı: 198.
- TBMMZC, Devre: 5, Cilt: 19, İçtima: 2, 72. İnikat, (07.06.1937).
- TBMMZC, Devre: 5, Cilt: 22, İçtima: 3, 29. İnikat, (17.01.1938).
- Büyük Türkçe Sözlük. (1998). Ankara: Cilt I. Sekizinci Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tutar, H. Vd. (2012), *TR2 Bölgesinde Sınır Ticareti ve Sınır Kapıları: Sosyo-Ekonomik Bir Analiz Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, Kars: SERKA.
- Türk İstiklal Harbi III. Cilt, Doğu Cephesi-1919-1921. (1995). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.
- Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar. (1972). Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları.
- Çay, A. (1994). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Türk Kültür Vakfı Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988a). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, C.II.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988b). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, C.III.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988c). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, C.IV.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988d). *Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları, C.V.
- Ünüvar, V. (1997). *Kurtuluş Savaşında Bolşeviklerle Sekiz Ay*, İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Yulu, A. (2014). Dilucu Sınır Kapısı'nın Iğdır Şehri Üzerindeki Etkileri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*. Sayı 28, 20-35.
- Çatışma beyanı:** Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.
- Destek ve teşekkür:** Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.